

ԲՆԱՇԽԱՐՀԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ

(Շարք տես էջ 230)

ԱՌԱՅԻՄԱՆ. — Կարնեցի բազմաթիւ Հայ գաղթականաց դպստեամբ քաղաքին բնակչաց մեծամասնութիւնն կազմեցին Հայք (լուս.) որոց առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը մեծ արդիւնք ունի, իր բազմադիմի ազգասիրական գործերովն: Կարապետ արքեպիսկոպոսի ժամանակ շինուեցան Ս. Փրկիչ, Ս. Ստեփանոս և Ս. Լուսառորիչ եկեղեցիները: Ս. Լուսառորիչ եկեղեցին նախնաբար տաճկական մկրիթ մ'էր, ուր Կարապետեան ուսումնարանը շինուելէ առաջ, կը հաւաքուէին Հայ մանկտիք, ազգային լեզուն և կրօնագիտութիւն սովորելու համար: Ս. Փրկիչ՝ որ քաղաքին Հայոց Մայր եկեղեցին կը համարուի, շինուեցաւ 1835—37 թուականներուն, և մէջը զետեղուեցան օսմանեան երկրէն բերուած վանքերու և եկեղեցիներու անօթները, գորգերը, սրբոց մասունքները և զգեստները: 1875ին կազմուած ցուցակ մը այդ սպասուց և մասունքներու զտման կը հանէր 486 կտորի, որոց մէջ արծաթէ շինուած էին 111 խաչ և Սրբոց մասունքներ, 7 սկիհ, 17 սաղաւարտ, 6 բուրվառ, 3 զոյգ քլոններ, 9 զոյգ մեծ և փոքր աշտանակներ, 2 կանթեղ, 10 զօտի, 7 մասնատուփ և մեռնատուփ, 13 վակաս, 5 զաւազան, 62 արծաթապատ աւետարան, 13 եպիսկոպոսական թագ՝ երկուքը բաւական թանկագին, մէկ կոնք և ջրաման, 25 հոխայ 203 զրամ (4 փութ 5 ֆ.) շարդուած արծաթեղէնք: Կարապետ արքեպիսկոպոսը, ժամանակին կալուածոց աժանութիւնէն օգուտ քաղելով, չնչին գնեցով քնեց շատ տներ, խանութներ և զանազան զուգեր, որոց մի մասը, Գէորգ արքեպիսկոպոս Տէր-Դաւթնի գնած ուրիշ կալուածոց հետ, մնացին Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն: Ս. Վարդանանց գմբեթաւոր եկեղեցին սկսաւ կառուցուիլ

Մարտայ թաղի մօտ Ս. Նշան կոչուած տեղւոյն վրայ, 1862ին արդեամբք և ծախւեք ազգասէր և բարեպաշտ իշխան Մահտեսի Վարդան Վարդանեանցի: Ս. Նշան կ'ինկնայ քաղաքի հարաւակողմը բարձր քարաժայռի վրայ: այսպէս կոչուելուն ստոյգ պատճառն չգիտեմ, մի գուցէ Վարդան աշխարհագրի, «... անդ (յԱխալցխա) է օծեալ խաչն սուրբ Հայրապետին Ներսիսի, որ այժմ Մանառաց ասի», յիշած սուրբ խաչն՝ ժամանակաւ այդ տեղ պահուած լինի:

Ախալցխան ունի քաղաքական վարժարան և արուեստանոց. Հայոց ուսումնարաններէն զխաւորն է Կարապետեանը, որպէսզ համար, կառուցուած վերոյիշեալ է. արքեպիսկոպոսի ժամանակ 1842—44 տարիներու մէջ, որ իւր եկամուտներով, Տփիսի Ներսիսեան ուսումնարանէն վերջ առաջինը կը համարուի, իսկ օրինորդաց ուսումնարաններէն նշանաւորն է, Եղիսաբէթեանը, զոր կառուց, նոր յաջորդաբանի հետ, Պարզեան Սուրբատ եպիսկոպոսը անխնջ ջանիւք, որ Ախալցխալոց համար միշտ անմոռանալի անձ մը եղած է: Միւս ուսումնարաններն են Վարդանեան, Ռափայէկեան, Մեծատու նեան, Ս. Ստեփանեան, Նոր Արշալոյս, և այլն:

Այեքսանդրապոլի նման քաղաքս ալ տակուին չունի իր մէջ տպուող ազգային օրագիր կամ ամսատետր մը. թէ և 1885ին, սկսան տպուիլ Պ. Մկրտիչ Ղալէմքարեանի տպարանը Մանկավարժանոց ամսագրի Բ տարեշրջանի պրակները, սակայն շարունակութիւն չունեցան:

Ախալցխայի Կարնեցի ազգային գաղթականաց յաջորդք, մեծաւ մասամբ անխախտ պահած են իրենց հին սովորութիւնք: Արանց և կանանց զգեստուց տարազներն, ժամանակի յառաջանալուն հետ, սկսած են փոփոխութիւններ կրել. բայց տակաւին մեծամասնութիւն կը կազմեն հին տարազներ զործածողները, մանաւանդ կանանց զաստն մէջ: Տիկիւնն Շանթը քաղաքս այցելելով (1890), իւր ուղիորդութեան մէջ կը գրէ հետեւեալը. «Ոչ ինչ այնքան վայելչագեղ է ինձ համար, որքան Ախալցխայի Հայ կա-

նանց տարազը: Գործածուած պատտառներու գեղեցկութիւնը, զգեստուց հիանալի պարզութիւնը, գոհարդիկնաց ճաշակաւոր հարստութիւնը, այնպիսի յարմար և ներդաշնակ ամբողջութիւն մը կը կազմէին, որ այս յիշուած նշանատար կանանց կերպարանքին աւելի փայլ մը կ'ընծայեն * »:

Ռուսները բերդի եկեղեցիէն զատ, նոր քաղաքի մէջ եկեղեցւոյ վերածած են նաեւ տուն մը, ուր ամէն կիրակի ու տօնի օրեր կը յաճախէ զինուորականները իր հոգեւոր պարտքերն կատարելու: Վրացիք ալ ունին իրենց յատուկ եկեղեցի հին քաղաքի մէջ:

Քաղաքին Հրեայք որ 2545 հոգի կը համարուին, կը բնակին առանձին թաղի մէջ, զէպ ի հին քաղաքը բարձրացնող ճանապարհի աշակուղմը: կը համարին որ Երու-

սաղեմի ցրմանէն վերջ, իրենք հաստատուած ըլլան այստեղ: Ունին երկու քարաշէն և երկաթապատ կանանչ ներկուած տանիքներով ժողովարաններ, որոց միոյն մէջ, խնամքով գլխաններու վրայ փաթնուած կը պահուին խիտ ձին քաղաքէն: Բնակարանք շատ խնճեմ են և զուրկ Հայոց տանց յատուկ մաքրութենէն: Կը խօսին թէ վրացիքն և թէ հայերէն, մագերինին առհասարակ շէկ են և աչքերնին կապոյտ և ոմանց կանաչագոյն: Մէջերնին կան ինչպէս հարուստ վաճառականներ, նոյնպէս և փողոցները պատող մանրավաճառներ և հնոտիներ գնողներ:

Նոր քաղաքի մէջ գրեթէ ամէն տուն ունի իւր պարտէզն, զարգարուած խնձորի, տանձի, պղծի, բալի, ճանճուլի, ծիրանի, սալորի, թթիի և այլ տեսակ պտղատու ծառերով. կան

* Հանդիսիս ընթերցողաց ներկայացնելով Ախալցխայի և Ախալքալաքի Հայ կանանց տաւազուց նկարներն, հետաքրքրական կը համարուիք « Աղգագրական Հանդէս »-էն քաղելով մի քանի տեղեկութիւններն տալ այդ հին և աւելեւեան ճօն զգեստուց և զարդուց վրայ:

Ճիւղապա, կը կոչուի վերնազգեստը որ կը հասնի մինչեւ ոտները: կը կարեն թաւշէ, անթիւքմուտէ, մահուտէ, աղքատներն ալ կապոյտ ամերիկայէ:

Գոգնոց, կը կարեն միայն կարմիր մահուտէ կամ տունը գործած կարմիր շալէ, և քօտիով մէջքերնէն կը կապեն ցիւլապայի վրայ: Գօտին կը գործեն առանձին խնամքով զոյն-զգոյն զարդերով, և շատ անգամ վրան կը դրեն ի վայելչութիւն... յաւելլով գործածողի անունն: Գոգնոցի շուրջը կապողտոնով և երբեմն արծաթի թելերով (թուրթու) կ'առնենգործեն, և վարի անկէնները գեղեցիկ ծաղիկներ կը շինեն:

Կիթկալ, քովորաբար կը կարեն 1/2 արշին երկար և 1/4 արշին լայն թաւշի կտորն, որոյ վերի կողմը կը զրկէ վերը, իսկ մէջքի մօտ կապերով կը կապեն: Կրծկալի օձիքը և երբեմն կուրծքը կապողտոնով առնենգործած կը լինի: Գլուխը կը շնեն կարմիր ֆէս մինչեւ մէջքի լինող փեւսկերով, որոյ զուրկն և երբեմն ֆէսի մէջտեղը կապողտոնով և արծաթեայ թելերով կ'առնենգործեն:

Ֆէսի վրայ կը կապեն գիլիֆուրը — երկու

շարք մարգարիտներ, որ այստեղ վրայէն կ'իջնէ մինչեւ կուրծքը: Իւրաքանչիւր շարքը բաղկացած է 4-6 մարգարտաշար առանձին թելերէն, որոց ծալքերը կ'անցնեն մի մի ոսկեղբամ (պատեալիք):

Զիւլֆուրի վրայէն կը կապեն շերիտը, որ զեղին ժապաւէն մ'է: վրան մէկ կամ երկու շարք, 20էն մինչեւ 300 փաթեթիկ ոսկեղբամներ (ուռուպիտ) կարած, որք կը պոպղան ճակտի վրայ: տարածուելով մէկ ականջէն մինչեւ միւսը: Ոսկիներու տակէն, շերտի մէջտեղը կը կարեն մեծ ոսկի (մահմուդիա) մը: երբեմն մեծ ոսկիները կը կարեն նաեւ շերտի երկու ծալքերը:

Նոյն շերտի վրայ, ոսկիներու վրայէն կաւած են կտուցը — մարգարիտներ, որ երբեմն միայն, և երբեմն մօտաւորապէս 8ի ձևով ոսկեղբարգներու (ջաւակ) շուրջն ընդորոտելով կը տարածուի շերտի երկայնութեամբ:

Շերտի վրայ կ'անցնեն վարդը՝ որ զարդաբուսած է մոտաքով գոյնզգոյն թելերէն շինած ծաղկներով: Վարդի վրայ կը ձգեն եագլան կամ լիքիլիա, (բարակ բանուած քող), որ կ'իջնէ մինչեւ որունքները:

Վգերնէն կը կախեն կրծք վրայ տարածուած մի քանի շարք մեծ ու փոքր ոսկիներ (պողովաղ), ականակալա խաչ, և այլ ոսկի զարդեր: Ականջներն կը շնեն օղեր, ձեռները կը շնեն ոսկի միապաղաղ ոպարանջաններ (թիւլազիւկ) և մատները մատանիներ:

նաեւ բանջարանոցներ, ուր ամէն տեսակ կանաչեղեններ կը բուսնին։

Ախալցխայի բնակչաց թիւն է 16,116, յորոց 12—13000 են Հայք, իսկ մնացեալը Հրէայ, Վրացիի և ոչինչ թուով Ռուս, Լեհ, Յոյն, և այլն։ Արհեստները, ոսկերչութիւն, գլխակարմութիւն, դարձեալութիւն, և այլն, զգլխաւորաբար Հայոց ձեռքն է, իւրաքանչիւր արհեստի զբաղողաց կրպակներն կառուցուած են միմեանց մօտ. արհեստաւորներն ունին իրենց յատուկ դրօշներն, զորս կը գործածեն Հանդիսաւոր օրեր։ Վաճառականութեան և առուտորի նուազութեան պատճառաւ, շատեր թողած են քաղաքս և ուրիշ քաղաքներ գացած իրենց ապուրաստն ճարեկու։ Երբ իւրագործութիւն բերածին Ախալցխա երկաթուղւոյ շարունակելու ծրագիրն, այն ժամանակ մեծապէս պիտի յառաջադիմէ քաղաքս, և իւր արգասանդ երկրի արդիւնաբերութիւնը դիւրաւ դրկելով ուրիշ կողմեր պիտի ճոխաւնայ Հարատւութեամբ և այնուհետեւ միայն պիտի զարդին, առուտորի նուազութեան նկատմամբ ժողովրդեան բրած մշտական գանձանիքը։

Քաղաքս Ռուսաց ձեռքն անցնել վերջ, ազատ մնաց Հին ժամանակներն ունեցած ժանտախտի ահաւոր կոտորածներէն. թէպէտ երբեմն կը պատահին ուրիշ Հիւանդութիւններ, սակայն ժանտախտի քով ոչինչ նշանակութիւն չունին։ Առողջապահութեան կառնոյն Համեմատ գերեզմանոցներն շինուած են քաղաքէն Հեռու, և եթէ փողոցներու, և Մարտայ լայ գետակի, որ նոր քաղաքի մէջէն կ'անցնի, մաքրութեան աւելի Հսկողութիւն լինի, այն ժամանակ Հիւանդութիւնը բոլորովին կ'անհետանան։

Տեղւոյս կլիմայն բարեխառն է, ձմեռն չափաւոր ցուրտ. ամբողջ քաղաք մէկ մասն կ'երթայ յԱպաստոնան, Հանքային ջրերով լուացուելու և մէկ մասն ալ յՈրապէշ, ուր կայ նաեւ պատուական առողջարար սառ երկաթձուր. 1833 թուին քաղաքին մօտ Կուր գետին քովերը նորանշան անձրեւ մը եկաւ, մանանայի նման, զոր աղքատ, նոր գաղթող ժողովուրդը Եգիպտացոց նման ժողովեց, Հաց շինեց և կերաւ։

Մշակ ժողովրդական օրաթերթը, հրատարակած է իւր Համարներու մէջ Ախալցխայի վրայ, երբեմն Ա. Ա. և երբեմն Ա. Ա. և այլ ստորագրութեամբք, ոչ սակաւ օգտակար թղթակցութիւններ, վաճառականական, տըն, տեսական, ուսումնական և այլ կարեւոր Հարցերու նկատմամբ։

— Համանուն գաւառն Տփլիսի նահանգի եօթը բաժանմունքներէն մին է. ունի Կոպլիանի, Աղզորի և Ուրաղիլի վիճակներն, 12 հասարակութիւն և 184 գիւղ։ Ամբողջ գաւառի տարածութիւնն կը համարուի 2656 քառ. հազարմ. և բն. 42,675, որոց մեծամասնութիւն կը կազմեն Վրացիք և Մահալապանքը. Գաւառս իւր աշխարհագրական դիրքով բաժնուած է զանազան լեռնային, անտառային, դաշտային և ձորային մասերու։ Լեռնային և սարահարթ մասանց բնակիչները կը պարտապէս անառնապաշտութեամբ. նոքա կը մատակարարեն Ախալցխայի իւրը, պանիքը, բուրդը և մօրթելու կենդանիներ։ Կովերը նշանաւոր են իրենց առատ կաթովը, որոնց մէջ կան կ'ըսեն, օրը 19էն մինչեւ 24 լիտր կաթ տուողներ. անոնց բնութիւնը կը զրկուի նաեւ Տփլիսի և Քուրթայիս։ Անտառային բաժնի բնակիչք լեռնցիներու նման առողջակալմ են և բաւական հարուստ. կը մատակարարեն շինութեան փայտեղէն նիւթերը և մոռնիք (փայտ և ածուխ), իրենց երկրագործութեան արդեանց մէկ մասն կը վաճառեն քաղաքը, ինչպէս ցորեն, գարի և այլ ընդեղէն, զորս կը սերմանեն անտառի բաց տեղերը և ստորոտները. Կան նաեւ քանի մը գիւղեր, որք ունին իրենց առանձնայատուկ պարտաւունքները։ Սազէլ, Մեծ և փոքր Պամաճ, Ծուղբուլ և մի քանի այլ գիւղերու մէջ տարածուած է մեղուապահութիւնը, մանաւանդ Պամաճի մեղրը, իւր լաւ յատկութիւններով ամբողջ գաւառի մեղրերէն գերազանցն է։ Ծուղբուլի մէջ կայ քարահանք, որ տեղէն կը բերեն քաղաքի շինութեանց համար սրբատաշ և անտաշ կարծր քարեր։ Ծրապալիւ և Մոխրէք գիւղերու մէջտեղ կայ ալպապս, զորի Հանք։ Նշանաւոր է Սազէլի և Պամաճի շոգգամը։ Դաշտային մասը խիստ փոքր տա-

բածուկին կազմելով, քաղաքացուց համար
ալիւր և ցորեն կը բերեն գլխաւորաբար Շի-
րակէն: Պարտէզներու կողմանէ կը գերա-
զանցեն կոպրիանի գիւղերը, որոց միգերը
թէ առատ են և թէ տեսակաց ընտիր յատ-
կութիւններով կը մրցին ուրիշ գիւղերու հետ,
մանաւանդ Ուղէլի և Ալիկեօնի շահալմա
խնձորը և շանագիր տանձը: Սաղէ, Ապ և
Դրէլ գիւղերը ամէն տարի կը պատրաստեն
մօտ 5000 ցախաւել, զորս կը ղրկեն Ա-
խալքալաք և Ալեքսանդրապոլ: Զորային մա-
ռանց մէջ կը մշակեն մեծագլուխ կաղամբ,
խոշոր, փխրուն և դիմացելուն կարտօֆիլ
(գետնտախնձոր) և հակնդեղի զանազան տե-
սակներ, ամենէն աւելի ընտիր են Սուլիխ
կամ Սուֆլիս գիւղի վարունգը, գետնտախնձո-
րը, ստեպղիւնը, ճակնդեղը, և վալէի դդումը
ու կաղամբը: Տափաբակ տեղեր 20 տարի
առաջ փորձած են (առաջին անգամ Սերաս-
տացի հայ մը) նաեւ ձխախոտի մշակութիւն,
և տարուէ տարի աստիճանաբար տարածուեր
է այդ շահաբեր տնկազործութիւնը: Գլխաւոր
գաշտերն են Ասպինձայի հասարակութեան
մէջ. ամենէն աւելի ընտիր ձխախոտ կու տան
Ասպինձա, Մեծ և Փոքր Օշորայ և Տօյօզ գիւ-
ղերը: Լեռնային մասանց մէջ բէշ քանա-
կութեամբ կը հաւաքեն նաեւ լուսածաղիկ,
որ գեղեցիկ և խոշոր է: Գաւառի օդը նպաս-
տաւոր է և թթնիններն առատ, շերամապա-
հութեան համար. արդէն տարիներ առաջ
սկսած են այդ շահեկան աշխատութեան և
երթալով կը տարածուի: Ախալցխայի լեռանց
վրայն ժողոված է Պ. Տիպուա 1833 տար-
ւոյ օգոստ. 24ին 58 տեսակ բոյսեր: —
Մշակ 1882, Թ. 187. 1887, Թ. 68.
Տիպուա, Բ. 256—292. Պրոսկ. Բ. Պր.
139—149. *Le Tour du Monde*, XLVII,
406—413. LXIV, 182—3. Նշմաշք Հայկ.
Ա. Պր. 12. Ն. Հայ. 120—5. Ս. Մար-
քէն, Ա. 14. 77. Բ. 427. Զամէսա Պոմ.
հտ. Գ. 458. Պոմ. Դալթրիժեցոյ, 85, 628.
Մասեաց Աղաւմի, 1862, 175—6.

Հ. ՍՈՒՔԻՆԱՆ ԷՎԵՐԻՆԱՆ

Շարայարեղի

ԳԱՂՂ. ԱՐԴԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ՍՐԱՆՍՈՒՄ ԳՈՐԷ

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ

Երբ տիրեց Սիմիքրիմ քաղաքացուց աշխարհիմ,
Եւ հիմնեց իմ հաստատում կերպով իր փաւքը
(ու պարծամք,
Բոլոր բըմակիւնիմը գերի տարաւ: Ծերերուս
Պրտրեցիմ երկու ծեռքերմ ու փորեցիմ այծքերմիմ.
Մըմացածմ՝ ի Նիմուէ իրեմ շիմեց պաւատմիր:

Արդ, իրը օր մը Տիգրիսի ափէմ կ'ամցնէր ծի հիծած՝
Մարգարտով բամուած ոսկի աստեղագաղղը ըզ-
(գետտով,
Պրտրտուած ծեռքերով կոյր ծերուսի մը տեսաւ,
Նըշա՛մ ահաւոր իր վաղեմի յաղթութեամ,
Զոր երկու երիտասարդք գետիմ քովէ՛մ տաժէիմ,
Գըզուելով գամի կարծես որդեակամ յարգամօք:

Գեցուց իրեմ ծիմ Սիմիքրիմ թագաւորմ,
Եւ, լաւ մը գաւակիմ վրայ մէկ ծեռքով կըռթըմած,
Այժ խուճը մըկատեց երկայն ատիմ մըտածկոտ:

Պամդուխտ ծերուսոյմ որդիմերէմ փոքրագոյնմ
Իր ծեռքով աճոր հաց կը կերցըմէր. իսկ երէցմ
Աճոր կ'առաջնորդէր ծառայակամ խրմամբով,
Եւ քաղքիմ գեղեցկութիւմը կը պատմէր բարորա-
(ծայմ:
Վասնմ զի այմ թափառկոտ խղամդամիմ համար
(հէք,
Աչքմ ումէր միմ, և միսմ ումէր զոյգ ծեռքեր:

Ձերըստիմ քաջցուց թագաւորմ իր համգլած ծիմ.
Բայց ծեռքը գամգրագեղ մօրուքիմ վրայ տամելով
զը խոկար.

«Այս գերիմ ումի բարի որդիմեր:
Իմոյն կը մաքնածիմ իրեմ, չու՛միմ ես միթէ:
Բարգաւա՛ս ու բարերաղղ ցեղիս ամթիւ գաւակներ
Զն՛մ զըզուեր գիս յարգամքով, զի՛ս, իրեցմ տէրմ
(ու հայրիկ-
Իմոյն իրեցմ սիրոյմ վըրայ լըլլամ ապահով.
Զէ՛ որ ես ըրի գիրեմք հըզօր ու հոխ յԱսորիս,
Եւ ամթիւ քաղաքաց վըրայ դըրի կուսակալ.
Երբ չըրէիք և ահպաբշտ Մարաց ազգիմ յաղթեցի,